

A tájköltészet mint a műfajtörténet provokációja

Ismeretlen ismerős fogalmak

Mi a tájvers és mi a tájköltészet? Mindenki által ismert fogalmak: nemzeti örökség, érettségi tétel, Petőfi. Mégis keveset tudunk róla, hiszen nem klasszikus – egykor meghatározott formai és tartalmi jegyekkel bíró, s e hagyományra jól láthatóan visszatekintő – költészeti műfajról, hanem olyan modern irodalmi megnyilvánulási formáról van szó, melyet az irodalmi lexikonok és műfajelméleti kézikönyvek csak tematikus jellegzetességeik alapján tudnak leírni.¹ Részben ebből adódik a környező európai nyelvekben is főképp a *táj* (*paysage*, *paesaggio*, *landscape*, *Landschaft*), illetve kisebb részben a természet (*nature*) kifejezésből levezethető megjelölések szórtsága ('tájvers', 'tájköltészet', 'tájköltemény', 'tájlíra', 'természetlíra'), az e címkékkel jelölt irodalmi szövegek homályos meghatározhatósága, a műfaji rendszerezés lehetetlensége.

A következő gondolatmenet a mellett érvel, miszerint a felvilágosodás és a romantika korszakában önállósodott tájvers a szó szoros értelmében nem nevezhető műfajnak, csupán – S. Varga Pál meghatározását kölcsönvéve – *verstípusnak*, hiszen nem tudunk rámutatni olyan verstani, terjedelmi, poétikai-dramaturgiai sajátságokra, melyek összessége lehetővé tenné a műfaji definiálást. (Illetve, mint a későbbiekben szó esik róla, amennyiben voltak a tájleíró verseknek jól meghatározható tartalmi kritériumai, azok a romantikában elhalványultak.) Az egyetlen valójában megragadható jellemzője ennek a beláthatatlanul gazdag s a mai napig virulens szövegcsoporthoz nem más, mint a táj modern szemlélete, az ember tekintete által elkeretezett téregység középpontba állítása. Épp ezért elsőként a modern tájélmény problémáját járjuk

¹ Vö. SIMOR András, SZERDAHELYI István, *Tájköltészet = Világirodalmi lexikon*, főszerk. SZERDAHELYI István, Budapest, Akadémiai, 1993, XV, 57–59; SZERDAHELYI István, *Műfajelmélet mindenkinek*, Budapest, Akadémiai, 1997, 60–66.

körül röviden, ezt követően térünk rá – a nyelvi megelőzöttséget komolyan véve, s kellő komparatistikai felkészültség híján – a verstípus hazai alakulástörténetére, mely narratíva a tájversek 19. század közepi popularizálódásáig (s ezzel együtt instrumentalizálódásáig) vezet.

A tájról röviden

Táj és irodalom viszonyának problémái ott kezdődnek, hogy – hasonlóképp a történelmi múltat felidéző alkotásokhoz² – azelőtt is írtak természeti környezetet megjelenítő irodalmi műveket, egészen az antikvitástól kezdve, mielőtt a táj ma ismert, modern szemlélete és fogalma kialakult volna.³ Emellett érdemes megemlíteni, hogy az elsőként Georg Simmel által a századfordulón leírt, egzisztenciális tapasztalat és esztétikai tárgy értelmében elgondolt modern tájfogalom⁴ létrejötté rendkívül hosszú (a középkortól egészen a 19. századig húzódó) és soktényezős folyamat volt.⁵ Illetve, míg a képzőművészetben a 17. századtól (főképp Claude Lorrainnak és követőinek köszönhetően) érzékelhetőek a mitológiai vagy bibliai témától eloldódott *tájkép* mint festészeti zsáner műfaji legitimálódásának mozzanatai,⁶ az irodalom terepén időben és műfajilag is nehezebben megragadható az a keletkezéstörténet, amely elvezet bennünket a modern *tájvers* vagy *tájleíró költemény* (és típusai: látképvers, évszak- vagy napszakvers, loko-deszkriptív költemény stb.) elterjedéséhez. A felvilágosodás, majd pedig a romantika újszerű természetszemléletének köszönhetően az irodalom több műfaját – elsőként természetesen a lírai költészetet, majd legalább ilyen látványosan a 19. századi regényirodalmat – áthatotta a természeti tájak iránti érdeklődés. Ugyanakkor ez a formai-műfaji diffúzió is oka lehet, hogy a kérdéssel foglalkozó szakmunkák legtöbbször nem kifejezetten a természeti tájakat ábrázoló szövegtípusokkal, hanem a felvilágosodás nagy karriert befutott filozófiai fogalmával, a természettel (*nature*) és a hozzá köthető esztétikai minőségekkel (szép [*beauty*], fenséges [*sublime*], festői

² Vö. LUKÁCS György, *A történelmi regény*, Budapest, Magvető, 1977, 17–33.

³ Az újkori értelmezések egy része egy-egy tájábrázolási hagyomány kiindulópontjaként tekint Homérosz és Vergilius egy-egy leírására. Vö. S. VARGA Pál, *Verstípus és stílustörténet: A magyar tájlíra három változata* (Keszthely, Az alföld, Nádas tavon), *Studia Litteraria*, 2019/3–4, 121–122. Érdemes megemlíteni a görög és római bukolikus költészetet és a Vergilius *Georgica* című művére visszatekintő műfajt, a georgikont (mezei munkáról szóló tanköltemény), amely a neoklasszicizmusban kapott új lendületet.

⁴ GEORG SIMMEL, *A táj filozófiája* = G. S., *Vélnce, Firenze, Róma: Művészetelméleti írások*, ford. BERÉNYI Gábor, Budapest, Atlantisz – Medvetánc, 1990, 99–110.

⁵ Minderről magyar nyelven összefoglalóan lásd RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténetei: „Ők, akik nézték Hannibál hadát”*, Budapest, Atlantisz, 2022.

⁶ *Uo.*, 80–96, 156–162, 233–260.

[*picturesque*]],⁷ azok műalkotásokban (tájkertészet, festészet, irodalom) való érvényre jutásával foglalkozik, a körülöttük kibontakozó bölcseleti diskurzusra helyezve a hangsúlyt.⁸ (Amiképp az egy-egy tájtypus – például: erdő, tenger, folyó, pusztaság –, illetve egy-egy konkrét tájegység irodalmi reprezentációjának hagyományával foglalkozó írások is jellemzően mellőzik a formai-műfaji jellegű reflexiókat.)⁹ Radnóti Sándor ekképp fogalmaz 2022-ben megjelent monográfiájában Petőfi és a hazai táj vonatkozásában:

Petőfi még ma is a legnépszerűbb költők egyike Magyarországon, s mindenki tudja, hogy népdalai, politikai és szerelmi költészete mellett tájversei a legjelentősebbek. Ehhez képest meglepő, hogy noha tájköltészete a legbanálisabb érettségi tételek közé tartozik, a hatalmas Petőfi-irodalomban tudomásom szerint egyetlen monográfia nem született ebben a tárgyban.¹⁰

Kijelentését továbbgondolva azonban olvashatjuk mindezt annak tudatosításaként is, hogy a tájleíró költészetről, erről a (legalábbis elvben) mindenki által ismert műtípusról¹¹ magyar nyelven (és a magyar irodalomra nézvést) az eddigiekben nem készült

⁷ Lásd FOGARASI György, *A „festői” elméletei és a tájkertészet: A természet mint esztétikai rend: A szép és a fenséges = Az angol irodalom története 1640–1830: Első rész*, főszerk. BÉNYEI Tamás, szerk. KOMÁROMY Zsolt, GÁRDOS Bálint, PÉTI Miklós, Budapest, Kijárat, 2021, 122–129, 130–139.

⁸ Vö. Joseph Warren BEACH, *The Concept of Nature = Nineteenth Century English Poetry*, New York, The Macmillan Company, 1936; Tim FULFORD, *Landscape, Liberty, and Authority: Poetry, Criticism, and Politics from Thomson to Wordsworth*, New York, Cambridge University Press, 1996; VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai, 1991, 9–14; HORVÁTH Károly, *A romantika természetszemlélete* = H. K., *A romantika értékrendszere*, Budapest, Balassi, 1997, 75–115; NEMES Péter, *A táj esztétikája: A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat = A kultúra átváltozásai: Kép, zene, szöveg*, szerk. JENEY Éva, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Budapest, Balassi, 2006, 32–51; MAÁR Judit, *„A végtelen partján” (Vicor Hugo tájköltészetéről)*, Tiszatáj, 2016/11, 75–100; FOGARASI György, *A „festői”: tájleírás és tájkertészet a 18. században = Leírás: Elmélet, irodalom, kép*, szerk. HAJDU Péter, KÁLMÁN C. György, MEKIS D. János, Z. VARGA Zoltán, Budapest, Reciti, 2019, 97–114; RADNÓTI, 97–146.

⁹ Vö. KOMLÓS Aladár, *Természetszemlélet az irodalomban*, Világirodalmi Figyelő, 1960/2, 150–168; SZELI István, *Elmélkedés a Tiszáról, egy régi-régi versről és a tájköltészet metamorfózisáról*, Híd, 1987/11, 1405–1414.

¹⁰ RADNÓTI, 266.

¹¹ Egy tanulmányában Bednancs Gábor is felhívja a figyelmet a „tájleíró költeményként” asszociált szövegcsoporthoz körülölgő közhelyek sokaságára („A tájleíró költemény bevett kategóriája alá a legreflektálatlanabb előfeltevések sorakoznak fel, melyek a benyomások közvetlen rögzítését az élmény és az ábrázolt táj azonosításának fokozatai alapján rangsorolják”), ugyanakkor az ezt követő Babits- és Juhász Gyula-elemzései nem bizonyulnak konstruktívnak a verstípussal kapcsolatos általános kép vonatkozásában. BEDNANCIS Gábor, *A tér és a látvány lehetőségei a magyar esztétizmusban*, Studia Litteraria, 2012/1–2, 30–40, itt: 29. Nagy Csilla József Attila- és Szabó Lőrinc-elemzéseket tartalmazó kötetében a „romantikus tájversek magasból letekintő vagy magasba emelkedő, mindent látó (a látványt érzelmi többlettel felruházó, látomásban megfogalmazó), testetlen és abszolút (idő és tér dimenzióján kívül) szubjektumát” a modern én természeti folyamatokban részt vevő, saját individualitását a tér bejárásából

átfogó igényű, történeti-poétikai perspektívájú tudományos áttekintés; legfeljebb egy-egy remekbe szabott műelemzésre utalhatunk.¹² A tanulmány következő egysége ezt a hiányzó alakulástörténetet kívánja bemutatni vázlatosan, a romantika művészet-felfogásának máig ható következményeire helyezve a hangsúlyt.

A verstípus hazai története a klasszikától a romantikáig

Sárkány Oszkár *A tájesszmény változásai a magyar költészetben Petőfigig* című 1935-ös kötete is beleillik azon szakmunkák közé, melyek nem kifejezetten a tájköltészettel, hanem a táj irodalmi reprezentációjának változó szemléleti háttérével foglalkoznak. A kötet, nem esztétikai-filozófiai munka lévén, egész végig közel marad az irodalmi szövegekhez, ugyanakkor alapvetően csak magát a „tájélményt” vizsgálja műfajra, modalitásra, fikciós szintre (vers, levél, útirajz, elbeszélő költemény, napló stb.) való tekintet nélkül. Bár a műben bemutatott korszakmeghatározások (rokoko, „praeromantika”, „romanticizmus”), illetve a hozzájuk társított tájesszmények („általános,

származtató perspektívájával állítja szembe, figyelmen kívül hagyva a rögzített, egészes természet-ábrázolás romantika előtti metódusait, valamint a rokokós-barokkos tájleírásokban és a romantikus tájversekben is érvényre jutó mozgalmasságot, a beszédpozíció és a térelemek „ugrásszerű” változékony-ságát. NAGY Csilla, *Megvont határok. Tér, táj, énkoncepciók József Attila és Szabó Lőrinc 1930-as évekbeli költészetében*, Budapest, Ráció, 2014, 26–42, itt: 31. Hasonlóképp jár el Smid Róbert, aki ökokritikai szöveg- és diskurzuselemzéseket tartalmazó kötetének József Attila-elemzésében többször használja a „tájlíra” kifejezést, illetve utal annak hagyományára (pl.: „az immerziót itt [József Attilánál] nem a halál jelenti, mint a romantikus tájírásban”), anélkül, hogy kifejtene, mit ért ez alatt. SMID Róbert, *A megszólalás immerzióélménye: A természetbe foglaltság önfelszámoló szinekdochéja József Attilánál* = S. R., *Az ökokritika dilemmái: Kortárs ökológiák az irodalom és a technológia diszkurzív metszéspontjaiban*, Budapest, Századvég, 2023, 344–367, itt: 357.

- ¹² A verstípus átfogó irodalomtörténeti kontextualizálására e tanulmány keretei között nincs mód. Mint a továbbiakból is kiderül, e tekintetben a leginkább használható összefoglalás Vörös Imre idézett könyvének tájleíró költészetet tárgyaló fejezete: VÖRÖS, 54–77. A 17–18. századi angol költészet vonatkozásában lásd még: KOMÁROMY Zsolt, *A tájábrazoló hosszúvers = Az angol irodalom története 1640–1830*, 349–373. Az említett magyar vonatkozású, kivételesen reflexív 19. századi tárgyú verselemzések közé tartozik: JULOW Viktor, *Fazekas Mihály: Nyári esti dal = Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfigig*, szerk. KULIN Ferenc, MEZEI Márta, Budapest, Gondolat, 1975, 105–117; KULIN Ferenc, *Petőfi Sándor: A hegyek közt = Uo.*, 495–512; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Petőfi: Kis-Kunság* [1976] = Sz.-M. M., *Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1980, 251–286; VADERNA Gábor, *Megállék a kanyargó Tiszánál = Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 324–342; *Idyll and Tension: An Example of Hungarian Landscape Poetry = Portraying Countryside in Central European Literature*, eds. Jakub IVÁNEK, Jan MALURA, Ostrava, University of Ostrava, 2021, 90–102; S. LAZKÓ András, *Két sor Matthiassontól, avagy szép-e az Illius? = Rohonyi Zoltán emlékkönyv*, szerk. MILBACHER Róbert, Pécs, Kronosz, 2014, 46–59; *Új nap, régi fény: Mohács a reformkori magyar lírában*, Pécs, Pro Pannonia, 2019; RADNÓTI, 261–280. A verstípus alakulástörténetét leginkább figyelembe vevő, s azt egy-egy Berzsenyi-, Petőfi- és Vajda János-vers elemzésével példázó gondolatmenet: S. VARGA.

esztétikai eszmény” [1]; Balaton melléke [2]; Alföld [3])¹³ és alkotók összefüggése kel-
lő kritikával kezelendő, hiszen szükségszerű általánosításokat foglal magában, Sárkány
könyve frappánsan és gazdag példatárral megmutatja azt a tájbrázolási metódusok-
ban bekövetkező fokozatos változást, amely elsőként az érzékenység irodalma révén
indult el, majd a romantikában válik paradigmatiszta jelentőségűvé:

Kisfaludy Sándor és Kazinczy Ferenc a tájnak már nem csak általános voná-
sait, hanem sajátos jelenségeit is meglátják. Nem azt keresik, ami a nemzet
fölötti tájesszennnyel összekapcsolja, hanem azt, ami az éppen látott tájat
minden más tájtól elválasztja, egyéníti. Ezen az úton szabadul fel a nemze-
ti szempontból kifejezésten tájesszenn uralma alól a nemzeti irodalom.
Az egyénítő vonások keresése felhívja a figyelmet a hazai tájak különleges-
ségére, a bennük rejlő, ismét általánosító vonásra, a nemzeti jellegre.¹⁴

A Sárkány által leegyszerűsítően „rokokó tájesszennnek” nevezett korszak alkotásai
többnyire valóban nem a táj egyéni arculatának megragadására irányultak, ugyanak-
kor érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az útirajz- és naplóíróként méltatott Kisfa-
ludy és Kazinczy fellépése előtti évtizedekben is készültek földrajzilag beazonosítható
vidékeket megörökítő irodalmi alkotások. Emellett a 18. századi közepi-végi magyar
tájleíró költészet darabjai jól adathozható európai mintákhoz: meghatározott filozó-
fiai-teológiai-világképi háttérhez és formai-tartalmi elvárásokhoz kötődtek.

Vörös Imre 1991-es alapvető monográfiájában a tájbrázolással kapcsolatos
17–18. századi – sok esetben egymással feszültségbe kerülő – tudományos és filozófiai-
esztétikai diskurzusok¹⁵ taglálása után két hagyományát rekonstruálja a felvilágoso-
dás kori magyar tájleíró költészetnek, amelyek közül az első kétségtől a (Sárkány
Oszkárnál korszakfogalomként működő) *barokkos-rokokós* tájleírás. Az antikvitás imi-
tációelvére épülő, erősen mitologizáló (a természeti tájakat görög és római mítoszok-
ból ismert szereplőkkel benépesítő) poézis a barokk világkép érvénytelenedése után
is megmaradt konvencióként. A modern természettudományok belátásaitól és a táj
vallásos felfogásától mentes térszemlélet a magyar irodalomban Faludi Ferenc kerti,
mezei sétákat imitáló, a természeti környezet mozgalmasságát (vízcsozogás, időjá-

¹³ SÁRKÁNY Oszkár, *A tájesszenn változásai a magyar költészetben Petőfigig*, Budapest, Kertész József, 1935, 4–5.

¹⁴ *Uo.*, 5. Sárkány a kötetben kifejtett gondolatmenetét egy rövid esszében folytatta, kitekintéssel az 1850-es évekre is (leginkább Petőfi Sándor, Arany János, Jókai Mór és Kemény Zsigmond tájbrázolá-
saira fókuszálva). Lásd SÁRKÁNY Oszkár, *Magyar tájszemlélet*, Magyarstudomány, 1942/2, 248–269.

¹⁵ Ezek közül a leglényegesebbek a Bibliából, a cambridge-i újplatonikus filozófia tanaiból, a newtoni
fizikából és a korszak optikai kutatásaiból kibomló felvilágosult *fizikoteológiai* szemlélet (melynek ele-
mei a költészeti szövegekben gyakran párosulnak az arisztotelészi természetfogalom célirányultságával),
a horatiusi *ut pictura poesis* elv klasszicista újraértelmezése, a locke-i szenzualizmus, valamint a sztoiciz-
mus és a szentimentalizmus hatása. Vörös, 15–47, 54–64.

rás változékonysága, élőlények feltűnése stb.) a beszélő perspektívájának folytonos mozgásával érzékeltető (*A tavasz*), pásztorokat, vadászokat vagy köznapi embereként viselkedő antik istenségeket felléptető (*Erdő, A hajnal*) verseivel, illetve a különböző erényeket/bűnöket tájelemekként allegorikusan megmutató írásaival (például a *Nemes úrfi* hetedik közbeszédével) illusztrálható leginkább.¹⁶ Ám amiképp a természeti tájak egyéni (lokális, nemzeti) tulajdonságait megmutató újszerű tájlíra, úgy a felvilágosodás kori filozofikus költészet sem a Faludi által követett irányban haladt tovább, még ha a barokkos poézis soká éreztette hatását a magyar irodalomban (többek között Verseghy Ferenc és Kisfaludy Sándor műveiben is).¹⁷

A 18. századi tájleíró költemények – eredetileg Angliából kiinduló, 17. századi gyökerekkel rendelkező¹⁸ – európai divatjának hátterében a korszak újszerű, *fizikoteológiai* gondolkodása állt, amely

a teremtett világ csodálatos voltából a Teremtőre való következtetésnek a *Bibliában* gyökerező gondolatát a newtoni fizika [...] eredményei nyomán megközelítve, az új tudományos felfedezések részletes bemutatásával igyekezett a természet törvényeit megalkotó Isten létét bizonyítani, s a világnak e törvényekben megnyilvánuló nagyszerűségére hivatkozva dicsőítette a mindenség létrehozóját.¹⁹

A költői művekben hol komplett világképként, hol csak szerkezeti elvként megjelenő, más eszméáramlatokkal és formai megoldásokkal – például a sztoicizmussal, szentimentalizmussal, illetve az iskolás klasszicizmus *pictura* és *sententia* elvével – is termékenyen ötvöződő látásmód elsősorban a 18. század eleji angol költészet évszak- és napszakverseiben jutott érvényre leglátványosabban (a műfajcsoport leghíresebb darabja James Thomson *The Seasons* című ciklusa az 1720-as évekből), s innen indult hódító útjára Európa-szerre.²⁰ Jóllehet a magyar irodalom leginkább kiérlelt tájleíró költeményei csak nagyjából ötven év késéssel, a század utolsó harmadában születtek

¹⁶ *Uo.*, 65–67.

¹⁷ SZAUDER József, *Verseghy pályakezde* = Sz. J., *A romantika útján: Tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 1961, 50–89, főként: 56, 58. Nem kifejezetten a tájköltészet vonatkozásában, hanem a „dunai irodalmi modell” oktatási és poétikai továbbélése nyomán utal a barokkos poézis hatására Kisfaludy Sándornál Nyáry Krisztián egy korai tanulmánya: NYÁRY Krisztián, *Hagyományozhatatlan hagyományok*, Literatura, 1995/2, 145–163.

¹⁸ Vö. KOMÁROMY, 351–354.

¹⁹ VÖRÖS, 56–57. A témáról újabban lásd IMRE Mihály, *A fizikoteologizmus irodalmának hazai forrásai*, Budapest, Reciti, 2024.

²⁰ KOMÁROMY; GERGYE László, *Bessenyei György és a leíró vers = A szétszórt rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998, 85–86. Lásd még Gergye László jegyzeteit Bessenyei költeményeinek kritikai kiadásában: BESSENYEI György, *Költemények*, s. a. r. GERGYE László, Budapest, Akadémiai, 1991 (Bessenyei György Összes Művei), 25–30.

meg, a fizikoteológiai felfogás – leginkább német közvetítéssel (Albrecht von Haller, Barthold Heinrich Brockes, Salomon Gessner, Friedrich von Matthisson) – több egymást követő hazai költőgeneráció természetképét meghatározta, Ráday Gedeon *Tavaszi estvéjétől* (1735) Fazekas Mihály *Nyár esti daláig* (1824).²¹

Mint Vörös Imre kifejti, a fizikoteológiai ihletésű tájleírások visszatérő tartalmi elemekkel és ezeket sorrendiségükben felvonultató szerkezettel bírtak. Logikai sorba illeszkedett ezekben a versekben

a) az Isten mérhetetlenségét sugalló széles tér perspektívája [...], b) a teljességre való törekvés (amelynek következtében a versnek a természet minden „nagy tartományát”: az eget, a földet, a növény- és az állatvilágot is meg kell jelenítenie), c) a teremtett világ szépségének nyomatékos hangsúlyozása [...], d) végső tanulságként pedig a teremtető Isten magasztalása.²²

E szerkezeti felépítés talán legtökéletesebb megvalósulásait magyar nyelven Bessenyei Györgynél, a thomsoni mintára készült *Az esztendőnek négy részeiről* című műben és az 1770-es években keletkezett *A Tiszának reggeli gyönyörűsége* című költeményben találhatjuk meg²³ – ez utóbbi azonban két okból is túlmutat a fizikoteológiai tájleírások korabeli sablonjain. Egyfelől – a korban s még évtizedeken át jellemzően „ideális tájakat” megjelenítő szövegekhez képest – konkrét, földrajzilag behatárolható területhez, a Tisza-parthoz köti a látványt, amelybe némi patrióta érzület is vegyül. Valamint a költemény végén elmarad a teremtető Isten magasztalása: az Isten–természet összefüggés nyomatékosítása helyett a tevékeny ember és a természet sztoikus egysége hangsúlyozódik a zárlatban: „Illyen az a' hely, a' hol életre születtem, / 'S e' nagy természetnek férfi tagja lettem.”²⁴

Vörös Imre könyvének tájleíró költészetről szóló fejezete több izgalmas példát hoz a fizikoteológiai szemlélet érvényesülésére (filozófiai tartalommal bővülésére) és a verstípus laicizálódására a századvégi költészetben (Csokonai és Fazekas Mihály példáján),²⁵ ám témánk szempontjából fontosabb az, amelyet a romkultusz 18. század végi elterjedése kapcsán jegyez meg. Az elsőként az érzékenységi irodalmában fölfedezett romváarak, elhagyatott vadregényes vidékek divatja

²¹ VÖRÖS, 54–64.

²² *Uo.*, 57.

²³ BESSENYEI, 121–123, 123. A *Hunyadi László Tragédiája Toldalékában* található versek keletkezéséhez lásd a kritikai jegyzeteket: *Uo.*, 43–53.

²⁴ *Uo.*, 123. Vö. VÖRÖS, 70–71.

²⁵ VÖRÖS, 71–74.

olyan változás kezdetének egyik jele, amely [...] nemcsak *tartalmi* jellegű, hanem előbb-utóbb a fiziko-teológia által kialakított tájleíró technika meghaladásához is vezet. A romoknak a természetbe való belehelyezése révén ugyanis a szentimentalizmus már nem annyira a tájnak Isten jelenlétét megsejtető gyönyörű távlatait hangsúlyozza, mint inkább időbeli dimenzióját, az adott helyhez fűződő történelmi múlt dicső vagy fájdalmas emlékeit. Ez a tendencia, amelyet az ossziáni költészet divatja is erősít, a korábbi, gyakran azonos sémát követő leírások helyett fokozatosan egyéni arculatot, „couleur locale”-t igyekszik adni a tájnak. [...] a fiziko-teológiai művektől eltérően, amelyek a hasznosság elvét érvényesítve, Thomsontól Sulzerig főként a *megművelt* vidéket szerették lefesteni, most [...] egyre inkább pozitív töltést kap az *érintetlen* természet. Mindez már a romantikus tájbábrázolás kibontakozását készíti elő.²⁶

Később, a sematikus tájleírásokból határozottan kiemelkedő – Sárkány Oszkár által is első helyre sorolt²⁷ – magyar tájélmény, a Balaton-vidék és az azt megéneklő költők (Baróti Szabó Dávid, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor és Kis János) említése kapcsán következőképp ír:

A felsorolt (és a hozzájuk hasonló) művekben a táj már nem fordul „titkos égi szó”-val az emberhez, s nem int áldást, mint Csokonai és Fazekas verseiben. A részletek bemutatásának sorrendje sem a fiziko-teológiai érvelés logikája által megszabott szerkesztési koncepció [...] határozza meg, hanem magának a tájnak a szerkezete. A fiziko-teológia technikájával megfestett természeti kép [...] legtöbbször nem annyira egy konkrét élmény megörökítése, mint inkább a költő által sok-sok tapasztalati elemből összerakott, elképzelt látvány, „cosa mentale” („észbeli dolog”) [...]. A XVIII–XIX. század fordulójának magyar költészetében ezzel szemben mindinkább előtérbe kerül a táj egyediségének, valamint a „genius loci”-nak („a hely szellemé”-nek) megragadására való törekvés.²⁸

Végül, az alföldi táj irodalmi sikertörténetének egyfajta origójaként a *Külső Szolnok* (1805) című Verseghy Ferenc-költemény újjító jellegét abban jelöli meg, hogy a mű „szinte programszerűen elhatárolja magát a dicső múltra hivatkozó nemesi patriotizmus költészetétől, s a hitelesebb tájbábrázolásra való törekvés egy másik, Berzsenyitől

²⁶ *Uo.*, 64 (kiemelések az eredetiben).

²⁷ Vö. SÁRKÁNY, *A tájélmény változásai*, 53–60.

²⁸ VÖRÖS, 75–76.

és Kisfaludy Sándorétól eltérő, plebejus irányban indul el”.²⁹ Mindennek jelentősége nem csupán abban áll, hogy a vers a fizikoteológiai leírás szerkezeti sémájától a táj által megszabott bemutatás felé mozdul el, hanem abban is, hogy a költészet terrénján belül – nem jelentéktelen előzményekkel és párhuzamokkal,³⁰ de – kezdeményezője lesz egy olyan felfogásnak, amely az Alföld vidékét teszi meg sajátosan magyar tájnak, annak „igénytelen szépségét” jelöli meg az esztétikum és a(z itt még csak) patrióta (később modern nacionalista) érzület forrásaként.³¹

Mint láthattuk, a fizikoteológiai háttérű népszerű tájleíró versek (egészen a 19. század első évtizedeiig megmaradt) hagyományában meghatározhatók olyan – a valóságos világgal összefüggő – formai-tartalmi jegyek, amelyek alkalmassá tették volna a műtípust valamilyen műfaji klasszifikációra, ám ezt a strukturális és szemléleti egységet szétfeszítette a romantika műfajokat és stílusrétegeket vegyítő, szabályosságot elkerülő alkotáseszménye.³² Mindez jól példázható Petőfi Sándor szélsőségesen szubjektív látásmódot és gyakori nézőpontváltásokat (magaslat–közelkép, vertikális és horizontális, folyamatos mozgásban lévő perspektíva stb.) érvényesítő verseivel: a magyar nemzeti tájat megformulázó, szabályos strófaszerkezetű *Az alföldtől* (1844) egészen *A csárda romjai* című 1845-ös költeményig, melynek ütemhangsúlyos verselésével feszültségben álló formátlansága, asszociatív szerkesztése sokkal inkább rokon Térey János ezredfordulás, nagyszabású leíró költeményeivel (*Zártkert*, 2004; *Fürdőhely, futtában*, 2007), mint a fizikoteologizmusban gyökerező tájleírásokkal.

Mint S. Varga Pál stílustörténeti rendszerezést érvényesítő tanulmánya is érzékelteti, a tájvers további alakulásának bemutatása csak kultúratudományos horizontú vizsgálódásokkal volna revelatív, annak a kérdésnek a középpontba állításával, hogy miképp tükröződnek az irodalom korszakos jelentőségű szemléletváltásai egy-egy adott szövegben, megmutatva egyes irodalmi-esztétikai, bölcséleti, antropológiai előfeltevések „rendszerterű érvényesülését, illetve átrendeződését, hálózatuk újraszövődését”.³³ Jelen tanulmányban nincs lehetőségünk a verstípus további hazai alakulás

²⁹ Uo., 77.

³⁰ Kerényi Ferenc Pest vármegye irodalmi életéről szóló kitűnő könyvében Orczy Lőrinc két igen korai, 1787-ben megjelent versét (*Generál Gróf Beleznai Miklósnak, Bugatzi táárdának tisztelete*), valamint Mátyási József és Gaal József szerepét emeli ki az Alföld irodalmi tájjá válása kapcsán. Lásd KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Budapest, Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002, 258–270.

³¹ VÖRÖS, 77. VÖ. SÁRKÁNY, *A tájszemlélet változásai*, 69–84; SINKÓ Katalin, *Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai képzőművészetben*, Ethnographia, 1989/1–4, 121–154; ALBERT Réka, „Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk!”, *avagy a nemzeti tér táji reprezentációja = Fehéren, feketén Varsánytól Rititiig*, szerk. BORSOS Balázs, SZARVAS Zsuzsa, VARGYAS Gábor, Budapest, L'Harmattan, 2004, II, 81–95; RADNÓTI, 261–280.

³² VÖ. HORVÁTH Károly, *A romantika fogalma; A romantika műfaji rendje és korszakai* = HORVÁTH, *A romantika értékrendszere*, 7–16, 17–31.

³³ S. VARGA, 138.

történetét számba venni az esztétikai modernségtől napjainkig, ugyanakkor a kitekin-
tésben ráirányítjuk a figyelmet a tájköltészet mai megítélésének gyökereire, melyek
szintén a 19. század közepéig vezetnek vissza.

Kitekintés: tájleíró vers és „tájköltészet”

A klasszicizmus normatív műfaji rendszerétől eloldódott – akár ódai, akár elégikus
hangvételt működtetni képes, vagy épp narratív betétek sokaságát elbíró – verstípus
a 19. század közepére, a másod- és harmadgenerációs romantikusok korszakában
rendkívüli népszerűsége tett szert, ugyanakkor számos kritika is érte. Festészeti párjá-
hoz, a tájkép zsánéréhez hasonlóan a tájversek – többek között az európai nemzetállá-
mok hagyományteremtő programjainak, a földrajzi tér nemzetiesítésének következté-
ben – a lokális (és ezzel gyakran feszültségben lévő) nemzeti önelbeszélések eszkö-
zeiként popularizálódtak. Emellett a sablonokkal telítődő verstípus azon művészeti
produktumok közé keveredett, melyek összhatásukban könnyen érintkeznek a *giccs*
fogalmával is.³⁴ Egyszerűbben fogalmazva: a dél-balatoni garázsvásárookban kapható,
tópartot vagy épp az alföldi pusztát, gémeskutat ábrázoló naiv tájképek mintájára a
mai napig rendre megíródnak a vidékiséget és a szülőföld szeretetét szűkös, önismétlő
poétikai eszköztárral felmutató provinciális tájköltemények, melyek reprezentáns al-
kotásait bármelyik iskolai verspályázat darabjai között megtaláljuk. Persze e szövegek
nem mindegyike gyarló alkotás, és a tájvers tradícióját mintakövető módon fenntartó
vidéki irodalmisággal sincs semmi baj – szempontunkból egyébként sem e szövegek
esztétikai nivója, hanem történeti létmódja és funkciója a lényeges. (Fontos megje-
gyezni, hogy az érvényes költészeti alkotás próbáján elbukó provinciális tájversek lega-
lább olyan fontos elemei a regionális identitás fenntartásának, vitalitásának, mint a vi-
déki folyóiratok, a helytörténeti munkák vagy épp a lokális hatókörű irodalmi pályá-
zatok.) Mindazonáltal az is látnivaló, hogy a természeti tájakat, vagy épp a városokat,
a szülőföldet, a megtalált otthon változatos színtereit megelevenítő alkotások ritkán
képesek felülmúlni a tradicionális tárgyválasztást, kreatívan felhasználni az érzékenység
és a romantika időszakában csúcsra járatott ábrázolási metódusokat, komplex jelen-
tessz összefüggésbe helyezni a látvány és az értelmezés viszonyát.³⁵ Nem véletlen, hogy

³⁴ Nem véletlenül tárgyalja Radnóti Sándor a giccs jelenségét tájmonográfiájában: lásd RADNÓTI, 281–302.

³⁵ Márton László sarkos megfogalmazásában: „ha egy magyar verselő nem emeli be a tájjelleget az egyete-
mességbe, egyszerűen olyan provinciálissá és kicsinyessé válik, hogy verses szövege távol marad minden-
fajta költőiségtől”. MÁRTON László, *Transz-ból Cisz-be*, Beszélő, 2007/1. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/transz-bol-cisz-be>. (Letöltés ideje: 2024. július 3. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivat-
kozására érvényes) Ennek kifejtése egy külön tanulmányt igényelne, de megemlítem, hogy a szülőföld
szépségét és szeretetét megőrkítő, lokális identitást tükröző költemények esendősége levezethető a ro-
mantika eszközkészletébe való bezáródásból, a romantikus természet-ember-reláció abszolutizálásából.

a 20. század második felének magyar költészeti tendenciáival³⁶ szemben ma nehezebb rámutatni kifejezetten tájírát művelő alkotókra vagy vonulatokra.³⁷

A 19. századba visszalépve meg kell említeni a „tájköltészeként” megnevezett jelenségcsoportnak egy olyan kritikátörténeti aspektusát, amely némileg magyarázatul szolgál a verstípus mai megítélésére is. A mából visszatekintve nem egyértelmű egyes irodalmi, esztétikai, kritikai terminusok hajdani jelentése, ugyanakkor némi forráskutatás után megállapítható, hogy a 19. század közepén a „tájköltészet” magyar nyelven egyszerre jelentette a fentiekben jellemzett tájleíró verstípust (a festészeti tájkép min-tájára), valamint egy-egy tájegység, régió nyelvhasználatát, szokásait, közmondásait prezentáló dalköltészetet. Erre utal meglehetősen nyersen a Pesti Napló névtelen kritikusa 1854-ben, a „petőfieskedők” és a tájköltészet képviselőit bíráló írásában:

A másik balirány, melyet még meg kell említenünk, az úgynevezett tájköltészet. Józan ember a tájköltészet fogalmát nem veheti egyébné, mint a tájfestészet párhuzamosának, azaz a festő költészetnek. Azonban egészen mást szokás érteni alatta: tájköltészetnek mondják most azon modort, melynek célja tájszólásokat általánosítani, tájszokásokat rajzolni, tájviseleteket leírni – versekben.³⁸

Az 1850-es évek azon sikertelen költészeti irányáról van szó, melyet az irodalmi népiesség esztétikai ideológiájának kidolgozói – elsősorban Erdélyi János, Gyulai Pál és Salamon Ferenc – igyekeztek kiirtani a magyar költészetből, s amelyet utólag (tévesen) Lisznai Kálmán nagysikerű *Palóc dalok* (1851) verseskötetének hatásához kap-

Mint S. Varga Pál utal rá idézett tanulmányában, a klasszikus modernségben épp ennek a viszonynak a bizonyossága, a mindenség uralásának a lehetősége kérdőjeleződik meg s válik illuzórikussá (például az általa elemzett Vajda János-versben). Vö. S. VARGA, 134–138. Hipotézisem szerint a regionális irodalom – s azon belül a szülőfölddel kapcsolatos tájleíró költemények – jelentős része azért tűnik „anakronisztikusnak”, „anti-modernnek” (s épp ezért valamiképp kortalannak is), mert a romantika sablonná vált poétikai eszköztárát variálja újra.

³⁶ Hogy a második világháború és a rendszerváltozás közötti időszakban milyen volt a státusza a tájversnek a magyar költészeti hagyományon belül, monografikus kifejtést érdemelne; e helyütt annyit jegyeznék meg, hogy a verstípus presztízsét sokáig fenntartotta a *tájleírás* – marxista irodalomszemléletbe illeszkedő – valóságtükröztető jellege.

³⁷ Persze nem szabad elhallgatni a jelentékeny kivételeket: a már említett Térey János mellett Szálinger Balázs, Lanczkor Gábor, Györffy Ákos, Mezei Gábor és Korpa Tamás kötetiben is találkozhatunk tájleíró költeményekkel. Térey János és Korpa Tamás e tárgyú verseit sokoldalúan elemzi: BALAJTHY Ágnes, *Élő helyek: Tér- és biopoétikai összefüggések a kortárs irodalomban*, Debrecen, Alföld Alapítvány – Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2022, 15–65, 89–132; Szálinger Balázs tájköltészetéről lásd FLACH Georgina, *A magyar tárgyiasság: Tipológia és történeti vázlat*, Doktori disszertáció, PTE BTK IKDI, 2022, 165–180, <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/34390/flach-georgina-phd-2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

³⁸ *Tájékozások: Újabbkori lantos költészetünk körül* V, Pesti Napló, 1854. április 27.

csoltak.³⁹ Ebben az értelemben használja a kifejezést Gyulai kezdeményező erejű Petőfi-portréja is (*Petőfi Sándor és a lyrai költészetünk*, 1854),⁴⁰ s ugyanebben a formában áramlott tovább a terminus az 1960-as években kiadott *A magyar irodalom története* IV. kötetének Komlós Aladár által írt „A táj költészet képviselői” című fejezetébe, mely Lisznyai mellett Szelestey László, Spetykó Gáspár és Meancsek István munkásságát kommentálja éles kritikai megjegyzések sokaságával.⁴¹ Az 1850-es, ’60-as évek efféle „tájköltőinek” névsora még szaporítható lenne,⁴² témánk szempontjából azonban fontosabb két lényeges következtetést levonni a 19. századi magyar népies költészet e diszkreditált válfaja és a hagyományos tájleíró verstípushoz fűződő viszonya kapcsán.

Elsőként tudatosítani kell, hogy a Lisznyai-féle – a korabeli német nyelvjárás-költészettől és Petőfi poétikájától éppúgy eltérő – verselésnek, „azaz a nemzet szintje alatti, egyes etnikai csoportokat a lírai költészet objektumaként kezelő költészetnek”⁴³ rendkívül hiányos a hazai irodalomtörténeti rekonstrukciója az irodalmi népiesség hátterében. Minden bizonnyal a népi élet külsőségeit – nyelvhasználatát, ruhaviseletét, szokásait, szólásait-közmondásait – költői tárgygyá avató népies dalköltészet több mint másfél évszázados „rossz sajtója” is hozzájárult a „tájköltészet” kifejezés hosszútávú leértékelődéséhez, mégsem volna haszontalan a (centrumokhoz kötődő) magas

³⁹ Lisznyai a szó nyelvjárási értelmében nem volt (a Gyulai által használt értelmében) „tájköltő”, hiszen verseit nem dialektusban írta, emellett – mint Szilágyi Márton utal rá – Lisznyai költészete nem vezethető le Petőfi Sándor poétikájából, ellentétben a Gyulai Pál által érvényesített retrospektív narratívával. Vö. SZILÁGYI Márton, *Az íróvá válás mikrotörténete a 19. század első felében: Lisznyai Kálmán és az „irodalmi gépezet”*, Budapest, Reciti, 2021, 129–136. Lásd még: KERÉNYI Ferenc, *Lisznyai Kálmán és a palóc „kelmeiség”*, Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1976, 281–297; SZAJBÉLY Mihály, *„Most mód nélkül józan világ van”: Ellenérzések a lírával szemben 1849 után* = Sz. M., *Álmok álmodói: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1997, 47–66.

⁴⁰ „Költők állottak elő, ifjak és nem ifjak, kik nem arra törekedtek, hogy a népelemet előbbre vigyék, fejleszték, hanem hogy alább sülyeszék. Nekik nem volt elég a népköltészet: tájköltészetet alkottak. S mi az a tájköltészet? Sem több, sem kevesebb, mint tájszólás, tájviselet, tájszokás. A tájszavak általánosítása, a tájszokások leírása célul tűzetik elméletben és gyakorlatban”; „Az egész tájköltészet, mint ilyen, egyetlen hangot sem adott, mely új dallamként vegyült volna a magyar népköltészet harmóniájába, s ha alkalmazni fogjuk az új tant a költészet minden nemére, előállanak palóc regények, barkó drámák, hienicz eposzok, írni fogunk hatféle tájszóláson s lassan-lassan elérünk oda, hol költői nyelvünk az irodalom keletkezte előtt állott. A tájköltészet nem egyéb, mint a népelem sülyedése, költők szeszélye, kik nem bírván eredetiséggel, eredetiséget hajhásznak, hiú erőlködés az ízlés ellen mely megboszulja magát, játékszer, nagy gyermekek játékszere.” GYULAI Pál, *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, Budapest, MTA Könyvkiadó Vállalata, 1908, 1–68; itt: 65, 66.

⁴¹ KOMLÓS Aladár, *A tájköltészet képviselői* = *A magyar irodalom története 1849–1905*, főszerk. SÖTÉR István, Budapest, Akadémiai, 1965, 175–177. Valamivel részletesebb formában lásd: KOMLÓS Aladár, *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Budapest, Gondolat, 1980², 9–23.

⁴² Vö. T. Szabó Levente felsorolásával: T. SZABÓ Levente, *Erdélyiség-képzetek (és más regionális történetek) a 19. század közepén* = T. Sz. L., *A tér képei: Tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Korunk – Komp-Press, 2008, 81.

⁴³ SZILÁGYI, 130.

irodalom regionális alternatíváját, a formálódó kortársi kánon szintje alatti, ma is létező virulens vidéki irodalmiság forrását látni ebben a sajátos vonulatban.

Másfelől érdemes hangsúlyozni, hogy a hazai tájköltészet történeti-poétikai kutatásának előmunkálataként nem spórolható meg a tájleíró verstípus és az előbbieken tárgyalt „tájköltészet” fogalmi különbségének tisztázása, illetve stiláris, formai, poétikai és tematikus eltéréseik, összefüggéseik nagyobb korpuszon való szemléltetése. Mindez elengedhetetlen ahhoz, hogy tisztábban lássuk az érzékenység és a romantika utáni korszakok – a „romantikátlanított romantika”,⁴⁴ majd pedig a 20. századi modernség, posztmodernség – tájszemléletét, a tájleíró vers mai kihívásait.

⁴⁴ Hugo Friedrich megfogalmazását idézi: S. VARGA, 134.